

Samsø

Ligger i Kattegattes sydlige Deel omtrent $4\frac{1}{4}$ Miil fra Kallundborg, $2\frac{1}{8}$ M. fra Refsnæs, $3\frac{3}{4}$ M. fra Aarhus og $1\frac{1}{3}$ M. fra Helgenæs under N. B. $55^{\circ} 46' - 56^{\circ}$ og V. L. $1^{\circ} 52' 40'' - 2^{\circ} 3' 30''$. Øens største Længde fra Hvidklit-Hage paa Sydlandet til Issehoved paa Nordlandet er $3\frac{1}{2}$ M., den største Brede er $1\frac{1}{4}$ M. Landets samlede Areal er lidet over 2 ^{M.}M., hvoraf efter Morville Agerlandet udgjør 18915 Tdr., Skovplan 331 Tdr. Mose og Engdrag 187 Tdr. Land. Resten er Hede. Meridianforskjellen mellem Kjøbenhavns Observatorium og Tranebjerg Taarn er $1^{\circ} 58' 30''$ eller 7 Min. 54 Sec. I Tid. Det bliver altsaa henimod 8 Minutter senere Middag paa sidstnævnte Sted.

Øen hører til Danmarks høiegne og er af Naturen deelt i to Dele, den større sydlige og den mindre nordlige, der ved en lang og smal, lyngbegroet Tange forbindes med hinanden. Nordlandet er mere bakket end Sydlandet, begge have de deres største Høider mod Vest, og hele Øen synes at have en Afdaling mod Øst. De høieste Puncter ere Annabjerg paa Nordlandet 178 Fod, Koldby Kaas og Kors Bjerg mod Sydvest ca. 100 Fod.

Imellem Øens nordlige og sydlige Deel ligge tvende Bugter: mod Øst, udenfor den mod Nord udskydende Landtunge Besser-Rev, Stauns-Fjorden eller Østerfjorden med talrige Smaaøer, hvoriblandt Hjortholm, Hundsholm, Ægholm, Gammelholm, Sværm, Yderste Holm, Meilesholm og Eskholm, samt med Langøre Havn i dens Nordligste Deel; mod Vest den vidstrakte halvbueformede Bugt Sælvig. Omtr. $\frac{1}{2}$ Miil nord for Indløbet til Staunsfjorden ligger den lille Ø Kyholm med en udmærket Rhed og et Fyr, Quartaine3etablissement og Lodsstation; $\frac{3}{4}$ M. vestligere den høie ubeboede Ø Veirø, der bruges til Græsning.

Den østlige og sydlige Deel af Landet staaer med hensyn til Jordboniteten over den nordlige og vestlige Deel; imedens Leret paa den bedre Jord er den fremherskende, har Sandet Overvægten paa den bedre Jord er den fremherskende, har Sandet Overvægten paa den mindre gode, hvilket navnlig er Tilfældet med Nordlandet. Udførselen af Kornvarer og Frøsorter kan omtrent ansættes til 27 á 30,000 Tdr., (282) hvoraf Byg 12 – 13000 Tdr., Havre ca. 6000 Tdr., Rug 6 – 7000 Tdr. og Hvede c. 2000 Tdr.; ogsaa af Kartofler, der paa Samsø ere af fortrinlig Beskaffenhed, udføres indtil 6000 Tdr. aarlig. Af de øvrige Udførselsartikler mærkes: Heste 80 – 100 Stkr., Hornqvæg c. 500 Stkr. Faar og Lam 6 – 700 Stkr. Aarlig. Den udenrigske Fart for Indgaaende kan omtrent ansættes til 20 Skibe, i alt 250 – 300 Cm. Læster, hvoraf paa Øen hjemmehørende til en Drægtighed af 150 Læster, andre indenlandske af 50 Læster og fremmede af 100 Læster; i den udenrigske Fart for Udgaende expederes aarlig 30 Skibe med en Læste-Drægtighed og Bestuvning af 500 Cm. Lst. Paa andre indenrigske Skibe og 200 Lst paa fremmede Skibe. Den indenrigske Fart for Indgaaende kan omtrent ansættes til et Antal af 250 Skibe til en Drægtighed af 1250 Cm. Læster og en Bestuvning af 400 Cm. Læster; for Udgaende 240 Skibe af 1100 Cm. Læster, Bestuvning 600 Cm Læster. Af al indenrigsk Fart kan Øens egne Skibe antages at bestride de $\frac{2}{3}$ Dele. Ved Udgangen af Aaret 1855 havdes af Fartøier og Baade, der ere brændte til Læstedrægtighed, 20 Stk. af 140 Clstr. Og 24 Baade under 2 Clst. Paa Udlandet fare 5 Skibe af 89 Læster. De vigtigste Indførselsartikler have efter Gjennemsnit af de seneste Aar været: Trælast 200 Clstr., Salt 170 Tdr., Stangjern 40,000 T, Steenkul 1000 T. Viin 100 Viertler og 4000 Bouteiller, Rom 1500 Viertler, Manufacturvarer af Bomuld og Silke 7000 T, Bomuldsgarn 4000 T. fabrikeret Tobak 9000 T. Ved Langøre, i Maarup, i Tranebjerg og i Brundby ere paa hvert Sted een af Øens større Handlende, som tillige ere Eiere af [Kjøbenhavns Amt – Voldborg Herred – Tune Herred – Ramsø Herred - Holbæk Amt – Holbæk – Kallundborg, Merløse-, Tudse-, Løve-, Arts-, Skippinge-, Ods Herred og Øen Samsø](#)

J: P: Trap, Kongeriget Danmark 1858

de større paa Øen hjemmehørende Skibe. Ved Ballen er en Handlende, der handler saavel med grove Varer, som ogsaa med Colonial- og Manufacturvarer. I Torup er en Manufacturhandler. Fordeelte over hele Øen findes omtrent 30 Smaahandlende, der tildeels tillige ere Kromænd. I Tranebjerg er et Apothek, hvor tillige drives Colonialhandel.

Postdampskibene, der fare mellem Korsør og Aarhus, anløbe daglig Samsø.

Øen har 4 Havne, nemlig: Langøre ved Staunsfjord, 12½ Fod ved daglig Vande, Maarup, Baadehavn paa Nordlandets Vestkyst, 5 Fod, Ballen, Baadehavn paa Østkysten af Sydlandet med Færgefart til Kallundborg, 4½ Fod, Koldby, Baadehavn paa Vestkysten af Sydlandet, 3 Fod.

Af industrielle Anlæg er alene af Vigtighed et Dampbrænderi paa Brattingsborg, der antages at kunne producere c. 60,000 Potter 8 Gr. Brændeviin aarlig eller omtrent 2/3 af Øens Forbrug. Et Teglblænderi, til hvilket der haves stor Trang, ventes anlagt i 1856. Huusfliden er af stor Betydning paa Øen. Vadmel og Hvergarn, samt Lærred væves næsten i enhver Familie og er endnu paa flere Steder en Deel af Tjenestefolkenes Løn. Fiskeriet giver en Bifortjeneste for Huusmandsklassen, og foruden Landets eget Forbrug afsættes endeel Fisk, navnlig Sild, til svenske Fiskere. Man seer heraf at man endnu med Arent Berntsen kan sige: ”Summa dette Land er med alle gode Vilkaar til Nødtørst forsiunet.” (283)

Øen Samsø med Kyholm havde ved Folketællingen i Februar 1855 et Antal af 5822 Indvaanere, hvoraf 40 paa Kyholm. I Skrifter fra de ældre til de nyere Tider omtales Samsingere særlig som et opvakt og vindskibeligt Folkeslag.

Samsø hører i verdslig-administrativ Henseende til Holbæk Amt; den har (i Forening med Tunø under Aarhus Amt) en egen Birkedommer, der tillige fungerer som Branddirecteur, ligeledes har den sin egen Districtslæge. Samsø hører under Kallundborg Amtstuedistrict. Den udgjør en Deel af Holbæk Amts 4de Valgkreds, men har ifølge Lov ad 16de Februar 1856 Ret til Særskilt Stemmegivning i Onsbjerg som Valgsted. Øens 5 Sogne Tranebjerg, Koldby, Besser, Onsbjerg og Nordby udgjøre respektive Holbæk Amts 80de, 81 de, 82de, 83, og 84de Lægd. I Geistlig Henseende danner Øen med Tunø et Provsti under Aarhus Stift.

I militair Henseende staaer Øen under 2det Generalcomandodistrict (i Jylland).

Da Samsø ingen Kjøbstad har, drives Handelen af concessionerede Landhandlende og Øen har derfor sit eget Toldopsyn.

Samsøs tidligste Historie er meget ufuldstændig bekjendt, da den kun som i Forbigaaende nævnes i historiske Documenter fra Middelalderen. Pa Samsø blev Valdemar den Andens Søn, Valdemar, paa en Herredag 1215 kaaret til Faderens Efterfølger. Øen har i ældre Tider meget ofte skiftet Herrer, saaledes var det i Midten af det 13de Aarhundrede pantsat til Hertug Albert af Brunsvig. Hertug Knud, Valdemar den 2dens Søn, har havt Sønder-Halland (eller Blekinge) og Samsø under eet Grevskab og efter ham hans Søn Erik, der døde 1304. Erik Menveds Broder Christoffer blev 1307 formelig forlehnet med Sønder-Halland og Samsø. Da Christoffer senere blev Konge, ophøiede han den hallandske Herremand Knud Porse til Hertug af Sønder-Halland, Samsø og Holbæk. Under Valdemar Atterdag inddroges Samsø atter umiddelbart under Kronen. Det hørte til Kong Christian den Anden, efterat hans Fangenskab paa Sønderborg var ophørt og der var givet

[Kjøbenhavns Amt – Voldborg Herred – Tune Herred – Ramsø Herred - Holbæk Amt – Holbæk – Kallundborg, Merløse-, Tudse-, Løve-, Arts-, Skippinge-, Ods Herred og Øen Samsø](#)

ham Bolig paa Kallundborg Slot, forlehnet med Samsø. Efter Souverainitetens Indførelse fik Rigsdrosten Jokum Gersdorf af Kongen Skjøde paa Øen, hvorimod han overdrog sine Hovedgaarde i Skaane til Sverrig som Fyldest for Bornholm. Fra hans Slægt kom den 1674 til Grev Griffenfeld, efter hvis Fald den 1676 inddroges under Kronen. Kong Christian den Femte skjænkede Samsø til Sophie Amalie Grevinde Moth samt oprettede den 31te Decbr. 1677 Øen til hele Øen med Undtagelse af 15 Gaarde og nogle Huse, der ere Selveiendom. Saavel Gaard- som Huusfæsterne paa Grevskabet eie selv deres Gaarde med Bygninger, Haveplads og særliggende Vænge samt Besætning (saakaldede Supersiciær-Fæstere).

Samsø indbefatter efternævnte 5 Sogne:

Koldby Sogn. Paa Øens Sydvestside, 2928 Tdr. Land af 241 Tdr. Htk. A. og C. Indvaanere: 860.

I Sognet: Byerne Koldby med Kirken af sædvanlig Bygning, Præstegaard, Skole, c. 80 Gaarde og Huse, Mølle, Haarmark Mølle, Permelille, Krogsgaarde og en Deel af Pillemark; Høtofte Mølle (alle Møller paa Samsø er Vindmøller). I alt 50 Gaarde og 115 Huse, hvoraf 6 G. og 17 H. udenfor Byerne.

Sognet danner en egen Commune. Kirken tilhører Grevskabet. Præstekaldets Reguleringssum er 964 Rdl. Præstegaardens Areal er 76 Tdr. Land 5 ¼ Td. Htk. Kun een Skole; Læreren har 6 Tdr. Land, aarlig 24 Tdr. Byg, 71 Rdl. (284)

Ruinerne af Vestborg eller, som det ogsaa kaldes, Visborg Slot sees paa Sognets Sydvestside ud mod Havet. De bestaae af en 10 Alen lang, 4½ Al. Tyk og 6½ Alen høi Muur. Ogsaa af Volde og grave, der have omgivet Slottet, sees Spor. Slottet har ikke spillet nogen Rolle i Danmarks Historie. 1370 nævnes en Henrik von der Osten som Lehnsmand derpaa. Senere findes det ikke omtalt.

Tranebjerg Sogn, paa Øens Sydostside, Øens største og meest velhavende Sogn, 5894 Tdr. Land, hvoraf 306 Tdr. udgjør Samsø's eneste Skov. Htk. 485 Tdr. A. og C., 1 Td. Sksk. Indvaanere: 1759.

I Sognet: Byerne Tranebjerg, med Kirken lidt vestlig for Byen, Præstegaard, Skole, et Apothek, et Farveri, Mølle, c. 50 Gaarde og Huse; Brundby, Skole, Arresthuus, 2 Møller, et Garveri, c. 110 G. og H.; Ørby, Skole, Mølle, c. 110 G. og H., hvoraf den største Deel til Tranebjerg S.; Færgestedet Ballen eller Brundbyballe, hvorved Færgegaarden Sophiesminde, 2 Kornmagasiner, Bolig for en Toldassistent, en Handelsgaard; Hovedgaarden Brattingsborg af 60 Tdr. Htk. Med 360 Tdr. Agerjord og 360 Tdr. Land Eng og Græsning; Brattingsborg Dampbrænderi; Gaarden Ørnslund, Bolig for Godsinspecteuren og Skovridergaarden Parislund. I alt i Sognet 77 G. og 246 H. hvoraf de allerfleste ligge i Byerne.

Tranebjerg Sogn danner en egen Commune. Kirken tilhører Grevskabet. Præstekaldets Reguleringssum er 944 Rd. Præstegaarden har et Areal af 150 Tdr. Land med 16 Tdr. Htk. Sognet har 3 Skoler, i Brundby med 2 Lærere, i Ørby og i Pillemark, til hvilken sidste hører hele Pillemark By og Selsinggaarde af Onsbjerg Sogn. Derimod er hele Pillemark By henlagt til Koldby Sognedistrict og Lægd. Hver af de 3 Skolelærere har en Jordlod af 4 – 5 Tdr. Land, aarlig 49 Tdr. Byg, 10 Rd., Hjælpelæreren ved Brundby Sk. har aarlig 5 Tdr. Byg og 80 Rd.

Tranebjerg Kirke er rummelig og har et stort firkantet Taarn med takkede Gavle og Skydehuller. Skibet har 4 høje Hvælvinger, Choret en lavere Hvælving. Det tør antages, at Taarnet er indrettet til at kunne danne et Tilflugtssted under Overfald af Sørøvere.

Nær ved Kirken ligger et Voldsted, som Nogle mene er af gammel Borg ”Brattingsborg”, Andre henføre det til en nedlagt Hovedgaard ”Tranebjerggaard”.

Paa en Holm, Blasserholm, i en lille Sø eller Dam paa Øens sydøstligste Deel ligger en med dobbelte Volde og Grave omgiven Plads, kun 30 Al. I Qvadrat. Det har før været antaget for en Borgplads, Dr. Larsen har i en Beskrivelse over Samsø (Manuscript) udtalt den Formening, at det der paa Holmen er funden en Urne med Aske.

Paa Strandbredden i Nærheden af Blasserholm vises Agantys og hans Brødres Gravhøje.

Besser Sogn, Sønderlandets nordøstlige Deel, 3321 Tdr. Land af Htk. 338 Tdr. A. og C. Indvaanere: 1134.

I Sognet: Besser Kirke eenlig beliggende, af almindelig Bygning, Byerne: Besser, Præstegaard, Skole, Bolig for Toldforvalteren, 2 Vindmøller, c. 80 G. og H., Langemark med Mølle, Torup hvori Øens Thingsted, i Nærheden Skole og Mølle, Østerby, Agerup, Alstrup, Avlsgaarden Sandholmgaarden, 4 sammelagte (285) Bøndergaarde, af 27½ Tdr. Htk., Valsømose Stampemølle der drives ved Øens eneste Vandløb, Sørensen, der endnu omgivet af Mose og Eng, tidligere synes at have været en smalere Fortsættelse af Staunsfjorden. I alt i Sognet 52 G. og 146 H., hvoraf 12 G. og 7 H. udenfor Byerne.

Besser er fortiden forenet med Onsbjerg Sogn som Annex og danner med dette S. een Commune. Ved den nuværende Sognepræstes Afgang skal Pastoratet deles i 2 Sognekald, og vil den kommunale Forening mellem Sognene formodentlig da ogsaa ophører. Foruden Sognepræsten er nu ansat en personel Capellan (forhen en residerende), der boer i Onsbjerg. Præstekaldets nuværende Reguleringssum er 2768 Rdl. Præstegaarden har et Areal af 168 Tdr. Land med 17 Tdr. Htk. I Sognet 2 Skoler, i Besser og ved Torup. Hver af Lærerne have 6 Tdr. Land, aarlig 44 Tdr. Byg.

Paa Hjortholm i Stauns-Fjorden ligger en Borgplads, hvilken dog ikke omtales i historiske Documenter.

Onsbjerg Sogn, Annex til Besser, indtager Sydlandets nordvestlige Deel, 3672 Tdr. Land, af Htk 304 Tdr. A, og C. Indvaanere: 1090.

I Sognet: Byerne Onsbjerg med Kirken, af sædvanlig Bygning, Capellanbolig, Skole, Mølle, henimod 100 G. og H., Tannerup med Mølle, Tastebjerg, i Nærheden Skole og Mølle, Selsingaarde, Bastrup (egentlig nu kun 2 Gaarde, hvoraf den ene paa 15 Tdr. Htk.) Stauns og en Deel af Pillemark; Hovedgaarden Bisgaard af Htk. 52 Tdr. med Agerland 276 Tdr., et stort Overdrev begroet med Mos og Lyng, Græsning paa Øerne Hjortholm og Eskeholm i Stauns-Fjorden. I alt 40 G. og c. 140 H., næsten alle i Byerne.

Kirken tilhører Grevskabet. Sognet har 2 Skoler, i Onsbjerg og ved Tastebjerg, hver af Lærerne har 6 Tdr. Land, aarlig 44 Tdr. Byg.

I Onsbjerg holdes i Midten af October Maaned et Marked.

Bisgaard tilhørte i sin Tid Aarhus Bispestol, blev efter Reformationen Præstegaard, men bortbyttedes for c. 170 Aar siden af Provsten Peder Krog med nogle Bøndergaarde i Besser, der bleve sammenlagte til Provstegaard.

Nordby Sogn, der danner Øens Nordland. 4286 Tdr. Land, af Htk 247 Tdr. A og C. Indvaanere: 939.

I Sognet: Byerne Nordby, en af de største og bedst byggede Landsbyer i Danmark*), Præstegaard, Skole 1/8 M. fra Byen Kirken, (286) den største paa Øen, af almindelig Bygningsform, Mølle, c. 130 Beboelser og 800 Indvaanere, Byen Maarup med Mølle, tæt derved Maarup-Havn, (Byen har den største Handel paa Øen, 3 Kornmagaziner og flere Fartøier tilhøre dennes Indvaanere); Langøre Havn, (af Nordbyerne kaldet Armhoved, i de gamle Beskrivelser Ormhoved). Ved Havnen den kongelige Toldbygning, et Kornmagasin og en Handelsgaard. I alt i Sognet 67 G. og 107 H., næsten alle i Byerne.

*) I en foreliggende Beretning fra 1855 hedder det: Nordby overgaaer sikkerlig de allerfleste Landsbyer i Danmark, ikke blot i Størrelse, men ogsaa ved sine velvedligeholdte Bygninger og disses pyntelige Udseende; ligesom ogsaa Byens mange og ypperligt vedligeholdte Gader strax vækker Fremmedes Opmærksomhed. Byen er tæt bebygget, dog findes ikke faa Haver med mange og ret gode Frugttræer, der tilligemed Piel, Popler og især Ask, gjør at Byen i nogen Afstand synes at ligge i en Skov. Omtrent midt i Byen er en stor fri Plads, hvorpaa der foruden Byens Gadeklokke, der er ophængt i et høit Stillads, findes Maitræet, en høi Skibsmast med et veltaklet Fregatskib som Fløi. Det vedligeholdes af Byens unge Karle, der hver Valdborg Nat Kl. 12 i flere hold gaae omkring i Gaardene og synge flere eller færre Vers af (286) Valdborgvisen, hvorfor de ragaleres med en Gave til Maitræets Vedligeholdelse og til en almindelig Fest der 2den Pindsedag. Saagodtsom alle Bygninger i Byen ere opførte af Bindingsværk og brændte Steen med Straatag. Gaardene danne 4 Længer, der slutte til hinanden.

Sognet danner en egen Commune. Kirken tilhører Grevskabet. Præstekaldets Reguleringssum er 900 Rd., Præstegaardens Areal er 60 Tdr. Land, af 7½ Td. Htk. I Forbindelse hermed er i over 100 Aar drevet 12 Tdr. Land Fæstejord af Htk 1 ¾ Td. I Sognet een Skole med 2 Lærere. Skolelæreren har 5 Tdr. Land, aarlig c. 60 Tdr. Byg, 11 Rd.; Hjælpelæreren aarlig 20 Tdr. Byg, 20 Rd.

Øen Tunø hørte i ældre Tid til Nordby Sogn, hvis Kirke har paa den nordre Side en nu tilmuret Udbygning der efter Sagnet skal have været en særlig Indgang for Tunøboerne.

Losnings-Quarantaineetablissement paa Kyholm (oprettet 1832), ved hvilket er ansat en Pladscommandant, en Quarantainelæge og en Regnskabsfører. Paa Øen findes foruden Boliger for disse Embedsmænd og et Fyr af 6te Orden med Speilapparat (Lysvidde 2½ M.), flere Pakhuse. Indvaanere 40. I Jurisdicstinel Henseende er Øen forenet med Samsø, under samme Lægd som Nordby Sogn, (i geistlig Henseende til Onsberg Sogn).

See om Samsø: Th. Kingo, Samsøes korte Beskrivelse, Kbhvn., 1675, 4to (paa Vers); Petr. Joh. Resen, Descriptio et illustratio Samsøæ, Hafn. 1675, Fol., en Prøve af hans "Danske Atlas"; (begge dedicerede Grev Griffenfeld). L. Thura, Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse af Øen Samsø, m Kort, Kbh 1758, 4to, (ogsaa en Prøve af hans paatænkte "Danske Atlas"). C. E. Werlauff og R. Nyerup, Historisk-antiqvarisk Beskrivelse over Øen Samsøe indtil Aaret 1675, i Antiqv. Annaler, 1 ste Bind, Kbhvn 1812. Dr- J. H. Larsens Beskriv. Ov. Samsøe, (Manuscript i det oldnord. Museums Archiv=). P: Michelsen, Beskriv. Ov. Øen Samsø; "udgiven til Brug for Menigmand paa Landet"; Aarhus 1851.
